

*Шевченко Д. А.**кандидат юридичних наук**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДО ПИТАННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ІНСТИТУТУ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу понятійно-категоріального апарату інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття).

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що сім'я є первинним соціальним осередком і джерелом відтворення соціуму, яке постає в якості виховного середовища в рамках якого формуються і закріплюються на побутовому рівні світоглядні, культурологічні та моральні основи життєдіяльності суспільства. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Відтак, за відсутності належного науково-теоретичного обґрунтування шлюбно-сімейних відносин їх належний розвиток є неможливим.

Доведено, що цілий ряд понять, які активно використовувалися в юридичній науці періоду знаходження українських територій у складі Російської імперії, перестав існувати в сучасному правовому середовищі. Серед них можна відзначити: виділ, заручення, придане, змова. Інша їх частина – шлюб, шлюбний договір, в значній мірі видозмінилася і стали містити дещо інший сенс. Разом з тим, багато понять практично зберегли своє первісне значення, і перейшли в сучасну науку, змінивши лише форму, але не зміст, зокрема до останніх можна віднести: речове право, заповіт, майно, майнові відносини, спадкування, неспроможність, зобов'язальне право, право власності.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Постановка проблеми. Сім'я є первинним соціальним осередком і джерелом відтворення соціуму, яке постає в якості виховного середовища в рамках якого формуються і закріплюються на побутовому рівні світоглядні, культурологічні та моральні основи життєдіяльності суспільства. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування.

Стан дослідження. Проблематика пов'язана із дослідженням правових засад шлюбно-сімейних відносин привертала

увага багатьох вітчизняних науковців, зокрема такими вченими як: Н. М. Онищенко, В. І. Озель, В. В. Россіхін, А. С. Шевченко. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, дослідження та комплексний аналіз понятійно-категоріального апарату інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття) належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз понятійно-категоріального апарату інституту майнових відносин подружжя (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття).

Виклад основного матеріалу. Генезис і становлення інституту майнових відносин у вітчизняному праві був детермінований специфікою державно-правової еволюції і особливостями різних етапів історичного розвитку. Аналізуючи природу і процес становлення майнових відносин між членами сім'ї, відомий юрист К. П. Победоносцев підкреслював, що людина, прагнучи в цивільному побуті реалізувати повний розвиток своїх сил і здібностей, шукає задоволення органічним потребам своєї природи: по-перше, привести до тями свою особистість посеред зовнішнього світу; по-друге, доповнити і продовжити особисте буття в органічному союзі шлюбу і родини; по-третє, поширювати в зовнішньому світі свою діяльність і розширити свій зовнішній добробут придбанням, засвоєнням зовнішніх благ [1, с. 80]. Таким чином, у кожній людині тісно переплітаються потреби в становленні її як особистості, прагнення продовжити свій рід, а також зберегти і примножити свій добробут.

У період знаходження українських земель у складі Російської імперії держава починає найбільш активно втручатися в усі сфери людських потреб. Усвідомлення ступеня впливу інституту сім'ї на державу призводить в XIX столітті до створення досить великої нормативної бази, що регулює юридичні відносини членів сім'ї в цілому, і подружжя зокрема.

Необхідною передумовою будь-якого дослідження є визначення його основних понять, розробка понятійного апарату. Поняття, категорії, як відомо, є основними формами мислення, з яких складаються дві інші найважливіші його форми – судження і умовиводи. Поняття і категорії – дві форми мислення, близькі за своїм змістом, і тому їх часто вживають як синоніми, але іноді під категоріями розуміють основні, родові, початкові поняття, ключові моменти, зв'язки в процесі пізнання. Ознаками поняття як форми мислення є його сталість, точність, загальність. При розгляді поняття слід розріз-

няти такі моменти: поняття як акт мислення і предмет поняття, незалежний від мислення об'єкт. Слід також враховувати, що існують абстрактні, або загальні поняття і поняття одиничні, або індивідуальні. Потрібно також мати на увазі, що мислення за допомогою понять, включаючи також поняття індивідуальні, набагато змістовніші, ніж споглядання, оскільки воно дозволяє глибше проникати в явище. Понятійний апарат, на який спирається дослідження, становить як його каркас.

У контексті аналізу майнових відносин подружжя як відображення соціально-правової реальності найважливішими поняттями є такі: як «шлюб», «шлюбний договір», «речове право», «заповіт», «майно», «майнові відносини», «особисті немайнові відносини», «успадкування», «зобов'язальне право», «право власності», «придане», «змова», «сім'я», «подружжя» тощо. Поняття як складові категоріального апарату дослідження проблеми генезису і розвитку інституту майнових відносин, на наш погляд можна поділити на п'ять груп: майнові; особисті немайнові; статусні; майново-особисті; майново-статусні.

До першої групи – майнові поняття – можна віднести: «речове право», «заповіт», «майно», «майнові відносини», «успадкування», «зобов'язальне право», «право власності», «придане» тощо. Починаючи розглядати поняття даної групи в першу чергу необхідно визначити зміст такого поняття як «майно», під яким розуміли речі і чужі дії. В свою чергу, під речами розумілися об'єкти матеріального світу, які перебували в цивільному обороті і мали значення майна, тобто представляли собою якусь цінність. Виходячи з цього, за загальним правилом, не були майном такі речі як «світила небесні, птиці, літаючі по піднебесі» тощо [2, с. 180]. Однак якщо ці речі стали б підлягати пануванню людини і розглядатися в цивільному побуті як цінність, то і вони могли б стати об'єктами права. І навпаки, річ, що представляється в даний час об'єктом права, згодом, наприклад, у зв'язку зі знищенням, могла втратити значення майна і тоді перестати бути об'єктом права. Виходячи з вищесказаного, можна виділити два ключових види майна: наявне (право на речі) майно – яке передано особі, укріплено або нею самою вироблено і складається за ним, тобто речі, які складаються у власності особи, хоча б і не перебували в її руках, а колишні, наприклад, в закладі або віддані в оренду; боргове (право на чужі дії) майно – належить особі за векселями, позиковими листами та інших зобов'язаннях, майно, що складається в боргах у інших особах, тобто чужі дії, що підлягають праву особи [3, с. 20].

У сучасному праві під майном розуміється: сукупність речей і матеріальних цінностей, що перебувають у власності особи або щодо яких у неї є інше речове право (речі); сукупність речей і майнових прав на отримання речей чи іншого майнового задоволення від інших осіб (зобов'язання); сукупність речей, майнових прав та обов'язків, які характеризують майновий стан їх (спадщина).

Таким чином, більшість уявлень про майно, практично в повному обсязі перейшли в сучасне громадянське право. Разом з тим, найбільший інтерес для дослідження представляє розподіл в період Російської імперії майна на родові і набуте. Так, указом 1714 року на нормативному рівні було введено поняття «нерухомий маєток», що постало наслідком ліквідації розмежування меж між маєтками і вотчинами. Пізніше, у 1731 році Катерина II скасувала вищесказаний указ, однак відновлення статусу вотчин і маєтків не було. Замість цього

були введені нові категорії, на які поділялося нерухоме майно – родові і придбане майно, причому така класифікація в подальшому була закріплена й у Зводі законів. До складу родового майна входило нерухоме майно (землі, будинки та інші будівлі) яке отримано в якості спадщини за законом; надійшло до набувача за заповітом, але від такого родича, після якого він мав би право стати спадкоємцем за законом; перейшло з будь-якого кріпосного акту, але від родича, до якого воно перейшло у спадок з того ж роду; було побудовано або зведено власником на землі, яка перейшла до нього у спадок; тільки те майно, яке перейшло до спадкоємців за законом (у Чернігівській і Полтавській губерніях) [4, с. 8].

Крім того, даний список був доповнений практикою Сенату, згідно з якою родовим визнавалося нерухоме майно, яке передано за заповітом через найближчих родичів, а також продане особі з того ж роду, навіть якщо останній не був спадкоємцем [5, с. 85]. У складі придбаного майна також виділяли нерухоме майно: подароване; придбане, або таке, що дісталось на підставі законного акту від сторонніх осіб; куплене батьком у сина, якому воно дісталось від матері; родові майно, продане особі з іншого роду і викуплене у нього; куплене від родичів, у яких воно було набути; придбане власною працею. Але і тут практика внесла свої корективи. Так, набути вважалося майно: куплене з 1823 по 1835 рік у родичів, у яких дане майно було родовим; колишнє майно набуто у батька, яке перейшло до дочки [6, с. 64].

На наш погляд, слід виділити ще два види майна, які існували: першим з них були маєтки заповідні і подаровані на праві майорату в західних губерніях, зокрема такі землі не могли передаватися у спадок, проте одна людина для забезпечення іншого могла за заповітом передати не більше 75 чистих доходів з маєтку, одержуваних за рік. Другим видом, можна вважати тимчасово заповідні маєтки. Разом з тим, статус тимчасово заповідного майна ускладнював його відчуження і дозволяв підтримувати майновий стан дворян на певному рівні. Так, потомствений дворянин міг привласнити частину свого родового маєтку, який мав статус тимчасово заповідного, так як такий статус знімався тільки через покоління. І, нарешті, особливе становище серед майна займали кріпаки, які, як правило, розглядалися в якості рухомого майна, що є приналежністю конкретного поселення [7, с. 113].

Безпосередньо з майном пов'язане поняття «майнові відносини». Майнові відносини мали правовий характер і, отже, були різновидом правовідносин як таких. Під правовідносинами в теорії права розумілися регульовані нормами об'єктивного права відносини осіб між собою, або ж будь-які побутові відносини, що визначаються юридичним нормами. У сучасній теорії права правовідносини розуміються як необхідна реалізованої нормою права форма взаємовідносин суб'єктів права в процесі придбання та використання ними конкретно-визначеного суб'єктивного права або створення або використання конкретно-визначених юридичних обов'язків. Виходячи з вищесказаного можна зробити висновок про те, що з плином часу змінилася лише форма даного поняття, тоді як зміст зберігся [8, с. 503].

Переходячи до майнових відносин, слід вказати, що основною їх ознакою є те, що вони виникали і виникають в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання засобів і продуктів виробництва. Виходячи з цього, майновими відносинами є відносини між людьми з приводу майна, тобто у зв'язку

з знаходженням майнових благ у певної особи, або з їх переходом від одних осіб до інших.

Як відомо, особа, яка є суб'єктом правовідносин, має певні права та обов'язки. Тому не випадково, що в рамках дисертаційного дослідження особливого значення набувають поняття «речове право» і «зобов'язальне право». Речове право – це право, яке надає його власникові можливість безпосереднього (незалежно від будь-якої іншої особи) впливу на річ. Суб'єкт речового права активний, оскільки він самостійно може здійснювати належні йому правомочності не звертаючись за сприянням до зобов'язаним особам, так як на останніх лежить пасивна обов'язок не заважати йому в здійсненні свого права.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що цілий ряд понять, які активно використовувалися в юридичній науці періоду знаходження українських територій у складі Російської імперії, перестав існувати в сучасному правовому середовищі. Серед них можна відзначити: виділ, заручення, придане, змова. Інша їх частина – шлюб, шлюбний договір, в значній мірі видозмінилася і стали містити дещо інший сенс. Разом з тим, багато понять практично зберегли своє первісне значення, і перейшли в сучасну науку, змінивши лише форму, але не зміст, зокрема до останніх можна віднести: речове право, заповіт, майно, майнові відносини, спадкування, неспроможність, зобов'язальне право, право власності.

Література:

1. Победоносцев К. П. История Православной церкви до начала разделения церквей. Санкт-Петербург : Синод. тип., 1891. 222 с.
2. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права, Санкт-Петербург: Изд-во «Лань», 1999. 224 с.
3. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. Ростов-н/Д : Феникс, 1999. 403 с.
4. Пономарев А. П. Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. Київ : Наукова думка, 1989. 320 с.
5. Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій. Київ : Либідь, 1994 320 с.
6. Поссе Е., Фаддеева Т. Проблемы семейного права. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 115 с.
7. Васильев А. В. Законодательство и правовая система дореволюционной России: Учебное пособие для вузов / Под ред. С. А. Комарова. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 224 с.

8. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 552 с.

Shevchenko D. On the conceptual and category apparatus of the institute of property relations of the spouse (on the materials of the Ukrainian provinces in the Russian empire)

Summary. The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the conceptual and categorical apparatus of the institute of property relations of spouses (on the materials of the Ukrainian provinces as a part of the Russian Empire in the second half of the XIX-beginning of the XX century).

Taking into account the doctrinal study, it is stated that the family is the primary social center and source of reproduction of society, which appears as an educational environment in which formed and consolidated at the household level worldview, cultural and moral foundations of society. The urgency of the problems of regulation of marital and family relations and the severity of related issues are especially noticeable in our country in terms of significant indicators in depopulation, as well as the growing number of divorce proceedings, increasing the number of illegitimate children and orphans and deprived of parental care. Therefore, in the absence of a proper scientific and theoretical justification of marital and family relations, their proper development is impossible.

It proved that a number of concepts that used in legal science during the period when the Ukrainian territories were part of the Russian Empire, ceased to exist in the modern legal environment. Among them are selection, engagement, dowry, conspiracy. The other part of them – marriage, marriage contract, has changed significantly and began to contain a slightly different meaning. However, many concepts have almost retained their original meaning, and moved to modern science, changing only the form but not the content; in particular, the latter include property law, will, property, property relations, inheritance, insolvency, contract law, property right.

Key words: marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.